

О. Рудакевич

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНУВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Анотація. Базуючись на власному трактуванні поняття національної ідеї як відображенні ідеалу щасливого життя нації, автор аналізує вклад Б.Хмельницького у формування української ідеї. В статті розкриваються погляди Гетьмана на походження українського народу, його стан в середині XVII ст., місце в геополітичному просторі Європи, програму визволення з польської неволі.

Розбудова нації вимагає формування і практичного втілення у життя національної ідеї. Народи, які не зуміли чітко усвідомити свою сутність, корінні інтереси, цілі та шляхи їх реалізації, зникали як самобутні спільноти. Український етнос у минулому неодноразово ставав на шлях творення власної держави, але так і не зумів утвердитися в якості самостійного політичного суб'єкта. Успіх нинішнього українського ренесансу в значній мірі залежить від того, чи зуміємо ми об'єктивно і критично проаналізувати власний історичний досвід. Зокрема, усвідомити, як формувалася і функціонувала українська національна ідея в козацьку добу, особливо тоді, коли гетьманував Богдан Хмельницький.

Сутність національної ідеї як соціального феномену по-різному тлумачиться в науковій літературі. Тому визначимо, що ідея взагалі як форма осягнення в думці явищ і процесів дійсності має ту специфіку, що в ній "відображення об'єктивної реальності і постановка практичної мети перед людиною перебувають в органічній єдності"¹. Ідеї з необхідною опосередковуючою ланкою в процесі діяльності і виконують роль стимуляторів суспільного прогресу.

Національна ідея - це ідея, що має своїм об'єктом націю, або таку спільність, яка прагне стати нею. Що саме у житті народу повинна відобразити національна ідея? В.Солдатенко і Ю.Левенець вважають, що "в національній ідеї концентруються відповіді на найскладніші питання: задля чого живе нація, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот"². Ці питання дійсно є вельми складними, і дати на них однозначну й своєчасну відповідь дуже важко. Між тим уявляється, що не вони визначають спрямованість національного життя. Найголовнішим і спільним у національній ідеї усіх народів є, на наш погляд, те, що в ній відображається ідеал щасливого життя нації та шляхи його досягнення.

Щастя — це такий стан людини, "який відповідає найбільшій внутрішній вдоволеності умовами свого життя, повноті й осмисленості життя, здійсненню свого людського призначення"³. Воно постає як чуттєво-емоційна форма ідеалу. В ієрархії моральних цінностей щастю належить провідне місце. Ідея щастя як загальної мети, як найвищого блага виникає в тісному зв'язку з ідеями свободи, рівності, справедливості, гуманізму, демократії і прогресу. В такому трактуванні щастя стає орієнтиром для суспільства, для дії етнічних та суспільних груп, окремих осіб. Кожна нація має своє, вивірене історичною практикою, уявлення про щастя. Специфікою трактування і переживання щастя, розумінням шляхів його досягнення і відрізняються національні ідеї між собою.

Для того, щоб дати відповідь на основне питання національної ідеї (питання про щасливе, гідне людини й нації життя), народ, його провідна верства повинна мати чітке уявлення про те, як формувалась їхня спільнота і чим вона стала, які внутрішні й зовнішні умови існування нації, її роль у економічному, культурному та політичному світовому просторі, її історична місія. Ці питання і відповіді на них також є структурними компонентами національної ідеї і виконують в ній допоміжну

роль. Національна ідея структурується за сферами суспільного життя (економічна, соціальна, релігійна, культурна, політична та інші ідеї нації) і диференціюється в часі на етапи (фази) свого розвитку. Ідея нації сягає вершини свого розвитку, органічної цілісності, коли визріває її політична складова - ідея побудови суверенної національної держави як необхідної умови і гаранту щасливого життя. Саме усвідомлення потреби політичного суверенітету народу, боротьба за його досягнення і побудова національної державності є головною ознакою нації як вищого рівня розвитку етнічної спільності.

Який зміст мала українська національна ідея в період гетьманування Б.Хмельницького і яким був вклад Великого Гетьмана в її формування? Загальне уявлення про систему поглядів Богдана Хмельницького на тогочасне українство і програму його дій дає позиція, висловлена Гетьманом перед послами короля Яна-Казимира у лютому 1649 р. "Виб'ю з лядської неволі руський народ увесь! - казав він.- Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру... Поможє мені в тому чернь уся" границю війною не підю... Досить маю в Україні, Поділлі і Волині тепер... у князівстві моім по Львів, по Холм і Галич" ⁴. Не всі наміри було реалізовано, але власне за цю програму, за ці цілі боровся Гетьман Війська Запорізького до останнього свого подиху. З наведеної цитати бачимо, що називав Б.Хмельницький народ свій "руський" і бачив територію його розселення від кордонів з Московським царством на Сході і "по Львів, по Холм і Галич" - на Заході. Основними землями, які мали об'єднатися в "королівстві Руськім", були Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства, Поділля, Волинь, Галичина, південні землі, які опікувала Запорізька Січ. Під час бесіди з московським посольством Г.Унковського у квітні 1649 р. Б.Хмельницький підкреслював: "Необхідно, щоб поляки "уступили бы мне и Войску Запороскому ... по тем границам, как владели благочестивые великие князи" ⁵. З цього випливає, що Гетьман усвідомлював генетичний зв'язок сучасного йому руського народу з народом Київської Русі і виводив таким способом право на спадщину княжої Русі-України в її етнічних межах. Навчання у колегіумі, служба у реєстровому козацтві, участь у воєнних, козацько-селянських повстаннях, переговірних процесах, стосунки з королем і його оточенням, турецька неволя, поїздка у Францію, господарювання на власному хуторі дали можливість Хмельницькому ще до обрання гетьманом спостерігати й аналізувати усі сторони суспільного життя як у Речі Посполитій, так і на інших теренах Європи. Однак вирішальне значення в глибокому усвідомленні безправ'я українського народу в Польській державі й пробудженні бунтарського духу чигиринського сотника мало особисте горе, яке заподіяла йому місцева польська шляхта, брутально позбавивши його родини і маєтку. Ще Люблінська унія 1569 р. відкрила польським магнатам і католицькій церкві шлях до колонізації всієї України. Цей процес супроводжувався активним нав'язуванням місцевому населенню чужої національної ідеї, основним постулатом якої був "Польща від моря до моря". Твердилося, що Поділля і Полісся - це споконвічні польські землі, здобуті від міфічних язигів. Українська територія оголошувалася заселеною дикими і малокультурними людьми, які підлягали колонізації "вогнем і мечем". В 1596 р. на сеймі руський народ було проголошено "підступним, віроломним, бунтівливим і приреченим на рабство" ⁶. В середині XVII ст. все більше стало наростати відчуття навісної над краєм смертельної загрози. У фокусі патріотичної думки української шляхти й козацтва опинилася ідея порятунку руської землі й народу, його споконвічної віри. Саме ці настрої і переживання виразив новообраний Гетьман Б.Хмельницький у своїх листах-універсалах на початку 1648 р. "Ридання всієї України голосами небо пробиває",- писав він. Через магнатські утиски "Україна наша і слава і божі дома мусили б загинути" ⁷.

Богдан Хмельницький добре усвідомлював важливу геополітичну роль

Запорозької Січі та України в цьому регіоні євразійського материка. Українські землі були своєрідним бар'єром між непримиренними тоді мусульманським і християнським світами. Не даремно чужоземні володарі України не заперечували проти існування на межі з Диким Полем своєрідного державного утворення - Української козацької республіки. З іншого боку, той, хто володів Україною, був наймогутнішою державою Східної Європи, і втрата її означала обезсилення метрополії. Саме тому так міцно трималися за Україну, воювали за її землі, ділили їх сусідні держави. Ці чинники одночасно і заважали, і сприяли українцям у визвольній боротьбі.

У чому ж бачив український народ умови свого виживання і сутність щасливого життя? Як зазначав В.Липинський, Хмельницький був не тільки хоробрим воїном і мудрим полководцем, а й добрим господарем. Він "млини будував, стави ставив, хлопів оселив, нову осаду осадив, де горілку, мед і пиво шинковано"⁸. Для майбутнього Гетьмана Війська Запорозького, як і для всієї української хліборобської нації, щастя полягало не в завоюванні чужих земель, не в пануванні над іншими народами, як це було властиво для деяких сусідів, а вільна праця на своїй, богом даній, багатій і щедрій землі. "За границю війною не піду", "досить маю в Україні",- твердив Хмельницький ще на початку Визвольної війни. Ідеалом справедливого суспільного устрою та щасливого життя для тогочасної України були порядки, заведені на Запорозькій Січі, що базувалися на принципах свободи і демократизму, на нормах християнської моралі і давніх народних звичаях. Тому головним завданням боротьби було відвоювання права на вільне життя - здобуття економічної, соціальної, політичної і духовної свободи. Гасла - "за вольности свої криваве заслужоние" і за віру "старожитну гречиску" миттєво підняли весь знедолений український люд і війна проти польського засилля стала загальнонародною.

Важливо підкреслити, що релігійна ідея, питання про духовну свободу для Б.Хмельницького й усього народу поціновувалося не менше, ніж про свободу соціально-економічну і політичну. Заради звільнення від католицького ярма, Гетьман, як це він не раз підкреслював, ладен був підпорядкувати український край навіть мусульманській Порті. Однак, цей духовно-релігійний компонент української ідеї не слід абсолютизувати, а тим більше виводити з нього прагнення українців будь-що об'єднатися, злитися з московським народом. як "єдиновірним". А саме на цьому старалися акцентувати увагу російські і радянські історики, висвітлюючи визвольний рух під проводом Б.Хмельницького. Відчуваючи релігійну спорідненість з північним сусідом, український народ добре усвідомлював свою етнічну ідентичність і не бажав її втрачати через злиття з московитами. У цьому відношенні національна ідея офіційної Москви мала протилежний до української характер. Цар, втілюючи в життя імперську ідею "Москва - третій Рим", прагнув включити до своїх володінь багаті південні землі й працьовитий народ, а також оволодіти монопольним правом на історію і славу Київської Русі.

Важливе місце в національній ідеї займає проблема шляхів і методів досягнення народних ідеалів. У добу Хмельниччини діяв ще один відомий український політик. Мова йде про заможного магната, сенатора Браславського, а пізніше Київського возводу Адама Кисіля. Він часто виступав в сеймі та сенаті, обороняючи права українського народу та православної церкви. Але воєвода Кисіль був рішучим потивником повстання і вважав, що розв'язання українського питання лежить лише на шляху переговорів і компромісів з польськими властями. Ця позиція мала певну підтримку серед української шляхти, однак ідеологія і тактика цієї частини української еліти була безперспективною. Лише рішуча боротьба, яку обрав Гетьман Б.Хмельницький, могла врятувати український народ. Проте, не все гаразд було у внутрішній і зовнішній політиці і у Хмельницького. По-перше, він недостатньо уваги приділяв мобілізації,

узгодженню дій і консолідації усіх українських сил у Визвольній боротьбі. Це, в першу чергу стосується недооцінки життєвих потреб і ролі селянства, яке повсюдно піднялося на боротьбу, громило маєтки польських магнатів і шляхти, косячи, урядові інституції, прагнуло влитися в козацькі загони. Але Гетьман ні не підтримав цю боротьбу, ні навіть не подбав про те, щоб закріпити її здобутки законодавчо. Часто Хмельницький вживав суворих заходів для приборкання невгамовної селянської стихії, дозволяв шляхті чинити над "черню" розправи. Осторонь Визвольної боротьби залишалася значна частина православної шляхти та духовенства, жителів українських міст. В цілому можна сказати, що Гетьман Хмельницький так і не зумів вийти за рамки інтересів козацького стану у здійсненні своєї внутрішньої політики. Як справедливо зазначав Д.Дорошенко, оцінюючи Зборівський договір, що "замість повного увільнення цілого українського народу й створення своєї власної держави доводилося формально задовольнятися ніби національно-територіальною автономією, і то властиво для самої тільки козацької верстви"⁹. Думається, що соціальний компонент національної ідеї був одним із найслабших (неадекватних, нерозвинутих) місць у світогляді і практичних діях Б.Хмельницького та його оточення. По-друге, Хмельницький надто великі надії покладав на зовнішні сили і витрачав на їх пошук і мобілізацію багато зусиль. В певній мірі це було виправданим: до цього зобов'язував колоніальний стан і уразливість геополітичного розташування України. Необхідно було ефективно протидіяти метрополії й уникати війни на два, а то й на три-чотири фронти. Але "кошмар коаліції", який переслідував Гетьмана, не завжди сприяв прийняттю оптимальних рішень. Особливої критики заслуговує надто тісна спілка з кримськими татарами, які часто зраджували Запорозьке Військо у найвідповідальніші моменти боротьби (Зборівська битва, битва під Берестечком та ін.). Політика союзу з Портою і Кримом була не популярною серед народу і через те, що, покликані для спільних воєнних дій на українські землі, турки і татари грабували наші міста й села, брали ясир, пљондрували поля. Розорення України було таким великим, що окремі села, козацькі сотні і полки разом з родинами покидали рідні землі й переселялися на Схід, на московську територію (Слобожанщину і Донеччину). В укладенні союзів з іншими державами Гетьман часто діяв як воєначальник, для якого необхідно будь-що виграти даний бій. Перебуваючи у цейтноті, він не надто ретельно прораховував політичні наслідки укладених угод. Так сталося із договором з Москвою, коли українська сторона фактично сама ініціювала початок краху власної державності.

По-третє, і це мабуть не останній по важливості недолік у практичних діях Хмельницького, Гетьман досить часто зволікав із прийняттям політичних рішень, не доводив почату справу до кінця у вигідних для Запорозького Війська умовах. Особливо це стосується перших років боротьби, коли панував незборимий народний ентузіазм і безмежною була довіра до Хмельницького, коли фортунило у воєнних діях.

Для пояснення особливостей української національної ідеї в період гетьманування Хмельницького необхідно проаналізувати також розвиток історичних подій в цей буремний час та еволюцію політичних установок Гетьмана. У численних історичних дослідженнях досить переконливо доказано, що Хмельницький підняв козацтво Запорозької Січі на боротьбу, не маючи політичної програми дій. Як неодноразово признавався сам Гетьман, спочатку ним рухали особисті мотиви боротьби, які, правда, збігалися з настроями і прагненнями величезної маси козацтва і селянства України. Хмельницький вважав, що він воює не з державою, а зі шляхтою, панством, яке нехтує волею народу і справедливого короля. Однак перемоги над польським військом та тріумфальний в'їзд Великого Гетьмана в Київ на Різдво 1649 р., коли його зустрічали як героя-визволителя України з польського ярма, наступні бесіди з Єрусалимським патріархом Паїсієм і митрополитом Косівим, іншими київськими

інтелектуалами, відкрили Хмельницькому очі на те, що сталося в Україні. "Він збагнув, - пише Н. Полонська-Василенко, - що то було не повстання селян проти панів, не помста магнатам за сваволю та утиски, а велика війна за незалежність України, за створення держави. Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, переможний похід до Замостя створили нову ідеологію українців: вони зрозуміли свою вагу, свою силу"¹⁰. Повстання, таким чином, переросло у Визвольну революцію, ідейним фундаментом якої стала національна ідея з її основним компонентом-ідеєю української державності.

Як показав дальший перебіг подій, українська ідея аж до кінця 1653 р. обмежувалася ідеєю автономного статусу козацького державного утворення в складі Речі Посполитої. Так, Зборівський договір від 18 серпня 1649 р., який офіційно проголошено як "Декларацію ласки короля, даної на пункти прохання Війська Запорозького", вважав, що в межах польської держави утворюється автономна область, якою управляє Гетьман. Зазначалося, що "Чигирин місто, так як єсть у своїх границях, при булаві Війська Запорозького має бути завсігди, і теперішньому старшому Війська Запорозького уродженому Богданови Хмельницькому надає король й. мил., роблячи його вірним слугою своїм і Річі-посполитої". Реєстрові козаки зістаються "при вольностях козацьких, а всі інші аби підлягали замким й. кор. милости а в маєтностях шляхетських-панам своїм". Урядові посади "в возводстві Київським, Браславським, Чернигівським й. кор. мил. обіцяє роздавати обивателям спершу шляхетської грецької релігії з давніми правами"¹¹. Чому українська національна ідея мала в цей час такий обмежений характер? З одного боку, це пояснюється тим, що у Запорозького Війська не було достатніх сил, щоб повністю відірватися від Польської держави. Хоч сейм ратифікував у січні 1650 р. Зборівську угоду, але Річ Посполита знову почала підготовку до війни з козаками, щоб силою відновити своє повновладдя в Україні. Після трагедії під Берестечком (червень 1651 р.) і захоплення Литовським гетьманом Радзивілом значної території України, було укладено Білоцерківський мир, за яким Війську Запорозькому залишалося лише Київське воеводство. Наприкінці 1651 р. Б. Хмельницький уклав союз з Туреччиною, який дозволяв Кримському ханові допомагати козакам в їх боротьбі. Але цього було недостатньо для визволення України в її етнічних межах. Друга група причин козацького автономізму мала світоглядний характер. Гетьман і його оточення перебувало у полоні тогочасних політико-релігійних уявлень і переконань, за якими особа нецарської крові не може самовладно правити без божого благословіння.

Тому "Хмельницький то шукав монарха за межами України, то прагнув породичатися з молдавським господарем Лупулом, що дало б право на самовладне правління його синові Тимофію"¹². До речі, був у Гетьмана і такий план: сприяти приходу на польський престол православного царя і домогтися через нового монарха такого реформування Польщі, яке було б вигідне козакам¹³. До другої групи чинників належить також деформованість національної самосвідомості українців внаслідок довгих років їх підневільного стану. В етносу, його елітного прошарку сформувався комплекс меншовартості ("комплекс Кисіля"), який заважав швидкому подоланню підданської, рабської психології. Б.Хмельницький навіть на Переяславській Раді бідкався, що Україна уже шість років "живе без государя" "в безпрестанних бранех, что уже вельми нам всем докучило"¹⁴.

На думку В.Липинського, "кінець козацького автономізму" і початок "унезалежнення України" припадає на останні місяці 1653 р.¹⁵. З цим твердженням можна погодитися при умові, якщо вважати, як це робив історик, що Хмельницький, уклавши з Олексієм Михайловичем угоду, не увійшов у Московську державу як автономна складова, а лише уклав з царем мілітарний союз для повного і остаточного

розриву з Польською державою. Що ж було насправді? Чи включала українська ідея в цей час поняття повної незалежності нації?

Немає сумніву, що Б.Хмельницький та інші патріоти України мріяли про суверенність свого народу. І ця мрія була, так би мовити, стратегічною, кінцевою метою національно-визвольного руху. Але національна ідея, маючи ідеальний відтінок, не має права бути утопією. Вона, як практичний засіб, повинна міцно стояти на фундаменті економічних, соціальних, політичних та інших реалей. Правда, українська історія, і новітня в т.ч., показує, що наші визвольні ідеї мали, як правило, надто романтичний характер. Якими ж були українські реалії у 1653 р.? По-перше, великі монархічно-династичні замисли Хмельницького, розраховані на султанський протекторат і допомогу татарів, захитались під впливом смерті його сина і наслідника Тимофія (вересень 1653 р.). По-друге, старі плани зовсім розсипались внаслідок нової зради татар і тих страшних спустошень, які вони учинили на Україні наприкінці 1653 р.. Все йшло до того, як вважає В.Липинський, щоб Хмельницький "знову тільки козацтвом та вірним підданством став задовольнятися" ¹⁶. Але такий поворот подій ані для Великого Гетьмана, ані для сформованої вже тоді козацької аристократії не був можливим. "І замість повороту до Річі Посполитої поставили перед собою Гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки ризикований план, щоб він з того безвихідного становища, в якому вони опинились, міг їх своєю надзвичайністю і своєю грандіозністю вирвати. Сей плян був: розвалити Польщу й Крим при помочі Москви і - замість під іновірним султанським - під одновірним царським протекторатом Українську Державу козацьку збудувати" ¹⁷. В цьому сутність нового етапу української національної ідеї в добу Хмельниччини. Ця ідея, цей план був дійсно грандіозним. Але українські стратеги не врахували суті і сили московської великоруської національної ідеї, яка вже тоді стала імперською ідеєю. Не даремно Москва довго і терпеливо вичікувала, поки Польща і Україна знесиляться у взаємній боротьбі, щоб потім силою нав'язати козацтву свою волю, свій політичний режим. І хоч Хмельницький робив усе, щоб стримати політичну, військову, адміністративну і духовну експансію свого нового государя, але вороття уже не було. Невблаганно стала назрівати нова українська трагедія. Це дало підстави через двісті років Тарасу Шевченку сказати: "Отак-то, Богдане! Занапастив еси вбогу сироту Украї- ну!"

Сучасне українське державне відродження також розпочалося в умовах, коли була відсутня чітко сформульована національна ідея. Ні перший, ні другий Президенти України не спромоглися дати однозначні і переконливі відповіді на питання: що являє собою сучасний український народ, які внутрішні і зовнішні умови його існування, які ваші стратегічні союзники, в чому істинний смисл щасливого життя нації, якою повинна бути стратегія і тактика розбудови нашої держави. Не впоравшись з формулюванням сучасної національної ідеології, горе-політики вдалися до спроб заперечити українську ідею як щось непотрібне, а то й шкідливе. Але схаменулись і знову шукають формулу національного відродження... А Великий Гетьман Богдан Хмельницький зробив свою справу. Він показав сучасникам і прийдешнім поколінням, що український народ є, що він прагне визволитись з-під іноземного ярма і будувати власну державу, що цей народ спроможний піднятися зі своїми і силами, і практичними ділами до рівня великих націй Європи і світу. Це головний вклад Хмельницького в нашу історію, в Українську Національну ідею.

Summary. Using own interpretation of the national idea as a reflection of a happy nation's life, the author analyzes B. Khmelnitsky's contributor to the formation of national idea. In this article Hetman's understanding of origin of Ukrainian nation, its characteristics in the middle of the 17-th century, its place in geopolitical space of Europe, the way to independence from polish invasion is revealed

Список літератури.

1. Философский энциклопедический словарь. - М., 1989.-С.207.
2. Українська ідея. Історичний нарис.- К., 1995.- С.4.
3. Словарь по этике.- М., 1989.- С. 343.
4. Холмський І. Історія України.- Нью-Йорк; Мюнхен.- 1949.- С.200.
5. Цит. за: Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя і діяльності.-К., 1994.- С.24.
6. Цит. за: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т.- К., 1990.- Т.І.- С.375.
7. Цит за: Нагорна Л.П. Політик, воїн, державотворець.(Богдан Хмельницький)// Українська ідея: Перші речники.- К. 1994.- С.30.
8. Цит. за: Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х томах.- К., 1993.- Т.2.- С.13.
9. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2-х томах.- К., 1991.- Т.2.- С.23.
10. Полонська-Василенко Н. Цит. праця.- С.16.
11. Декларація ласки короля й мил. дана на пункти проголошення Війська Запорозького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції.-К., 1993.- С. 13,14.
12. Горошко С. Лакований образ Богдана // Політологічні читання.- 1992.-№1.- С.261-162.
13. Див.: Нагорна Л.П. Цит. праця.- С.32.
14. Там само.- С.41.
15. Липинський В. Твори. Т.3. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті.- Філадельфія, 1991.- С.23.
16. Там само.
17. Там само.-С.23-24.